

מ'שתי עגלות' ל'כדור פורח'

(תגובה לרב מיכאל אברהם: על ציונות דתית ללא מקף)

מאמר זה עוסק בבחינת הצעתו של הרב מיכאל אברהם על "ציונות דתית ללא מקף", ולא בהגנה על מה שהוא מכנה "ציונות-דתית עם מקף". מטרת המאמר היא לבחון את ההצעה עצמה ואת יכולתה להתמודד עם המשבר בציונות-הדתית הנובע מגורמים רבים, כשתוכנית הממשלה לגירוש יהודים מחבל עזה וצפון השומרון מחדדת אותו.

בסעיף הראשון אבחן מספר מושגי מפתח המשמשים את המחבר; בסעיף שני אתיחס לשאלת הערכת המציאות; בסעיף שלישי אבחן האומנם יכולה הדרך שמציע הרב אברהם לסייע בהתמודדות עם המשבר בציונות הדתית; בסעיף האחרון אסכם את העולה מניתוח זה.

א. מושגים

קושי מרכזי המתעורר בהבנת המאמר ובביסוס הצעת המחבר נובע מאי-הנהרת מושגי מפתח של המאמר, ומחוסר התאמה בין המובן המילולי או המקובל של המושג להגדרתו על-ידי המחבר. בהקשר זה אני מבקש להצביע על המושגים הבאים:

1. אידיאולוגיה ועיקרי אמונה ערכיים - המחבר טוען שהציונות-הדתית הממוקפת היא אידיאולוגיה ואילו "היהדות" היא "עיקרי אמונה ערכיים". להבחנה בין אידיאולוגיה לבין עיקרי אמונה ערכיים ישנה חשיבות, לפי הרב אברהם, באותם מקרים שבהם מתייצבת מולם "מציאות קשה הטופחת על פניהם". אידיאולוגיה צריכה לשקול אז "ויתור על רכיבים מסוימים" (ואולי גם הודעה בטעות - י"ג), ואילו בעיקרי אמונה ערכיים "אנו אמורים לדבוק בכל מחיר ולהתייחס למציאות כסוג של ניסיון" (למה? לא ברור מדברי המחבר).

המאמר איננו מנהיר מהי "אידיאולוגיה", מה הם "עיקרי אמונה ערכיים", ומה ההבדל ביניהם. ממילא קשה להבין מדוע אי' הוא "אידיאולוגיה" ובי' הוא "עיקרי אמונה ערכיים". על המחבר להבהיר במיוחד מדוע אין הדוגלים ב"ציונות-דתית ממוקפת" יכולים לראות - לשיטתם - את מה שהם דוגלים בו כ"עיקרי אמונה ערכיים" שעליהם "לדבוק [בהם] בכל מחיר ולהתייחס למציאות כסוג של ניסיון".

2. מדינת כל אזרחיה - המחבר טוען:

מדינת ישראל כבר מזה שנים לא מעטות היא מדינת כל אזרחיה. ישנם עוד כמה ספחים, בדרך כלל לא ממומשים, של ייחודיות יהודית, אולם הם נעלמים והולכים".

יתר על כן,

עלינו לפעול למען קידום הרעיון של מדינת כל אזרחיה...

מהי אותה 'מדינת כל אזרחיה' שעליה מדובר? לפי התרשמותי, כוונת המחבר למדינה חילונית הנעדרת סממנים דתיים יהודיים. אם כך, מציע המחבר הגדרה חדשנית של המושג 'מדינת כל אזרחיה'. בהגות המדינית ובעולם המשפט, 'מדינת כל אזרחיה' היא מדינה המתייחסת רק לפרטים ולא לקבוצות, מדינה שאין בה ביטוי למאפייני זהות של איזושהי קבוצה. 'מדינת כל אזרחיה' היא ניגוד ל'מדינת לאום', שבה באים לידי ביטוי מאפייני זהות של לאום מסוים

(ובמדינה דו-לאומית או רב-לאומית - של מספר לאומים). לפי זה, ישראל רחוקה מאוד מלהיות 'מדינת כל אזרחיה' מכמה טעמים:

א. 'מדינת כל אזרחיה' היא דבר שלא קיים בשום מקום בעולם. זהו חזון שפותח על-ידי גורמים פוסט-מודרניסטיים לאחר מלחמת העולם השנייה, ולא יותר מזה. כל המדינות הדמוקרטיות הוקמו כמדינות לאום והן ממשיכות להתקיים גם היום כמדינות לאום, גם אם מטעמי פ.י.ס.י. (political correct) חלקן אינן מודות בכך. נכון שרבות מהמדינות הדמוקרטיות מעמעמות את מאפייני הזהות הלאומיים שלהן וסובלניות יותר כלפי אזרחים שמאפייני הזהות שלהם שונים מאלה של הרוב, אך אף מדינה דמוקרטית איננה חולמת על ויתור גמור על מאפייני זהות לאומיים (בהמשך גם אסביר מדוע).

ב. ישראל איננה יכולה להיות "מדינת כל אזרחיה" כי גם הרוב המכריע של אזרחי המדינה הערבים איננו מעוניין בכך. כפי שכבר ציינו חוקרים שונים, 'מדינת כל אזרחיה' נוגדת את התרבות הערבית ותגרום לאיבוד כל הזכויות הקיבוציות שמהן נהנים ערביי ישראל, כמו בתי ספר מטעם המדינה בשפה הערבית המלמדים היסטוריה ותרבות ערבית, פטור משירות בצבא, הכרה של המדינה במוסדות דת וכו' (בימדינת כל אזרחיה אין זכויות לקבוצת רוב, אך גם אין זכויות לקבוצות מיעוט). למעשה, רוב ערביי ישראל מעוניינים במדינה דו-לאומית, כשחלקם מניח שבעתיד היא תיהפך למדינת לאום ערבית-פלסטינית. **אכן, ישנם המשתמשים באופן לא-מדויק במונח "מדינת כל אזרחיה" במובן של "מדינת כל לאומיה", שבהקשר הישראלי משמעותו מדינה דו-לאומית, יהודית-ערבית.**

ג. ואחרון אחרון חביב, הרוב המכריע של היהודים, כולל החילוניים שבהם, איננו מוכן למדינת כל אזרחיה ואף לא למדינה דו-לאומית. ההוכחות לכך הן רבות ומתועדות בספרות המחקר. אפילו "טיעון המחץ" בעד פינוי יש"ע - האיום הדמוגרפי - מניח שרוב הציבור היהודי מעוניין במדינת לאום יהודית. ואם נזקקנו לדוגמאות נוספות, הנה, בשבוע שבו נכתבים דברים אלה ביקר נשיא תורכיה בישראל ובין היתר ביקר ביד ושם. אמצעי התקשורת המרכזיים הדגישו את התרעומת של אנשי משרד החוץ - החילוני - על שהנשיא ומלוויו סירבו לחבוש כיפה באתר ההנצחה ביד ושם. כך מגיבים אנשי משרד החוץ ואמצעי תקשורת במדינת כל אזרחיה? אני גם מציע למי שעוד מפקפק בדבר לעיין בהצעת החוקה של המכון הישראלי לדמוקרטיה כדי להיווכח עד כמה ישראל רחוקה מלהיות מדינת כל אזרחיה.

בהזדמנות זאת אני פונה לכל המעורבים בשיח הציבורי והחינוכי לחדול מהשימוש המטעה והרווח במושג 'מדינת כל אזרחיה' כאשר הם בעצם מתכוונים למשהו אחר. השימוש במושג זה במשמעות הלא-נכונה גורם לאי-הבנות, במיוחד אם ניקח בחשבון שכבר חמש שנים לומדים תלמידינו בתיכון את המובן המדויק של 'מדינת כל אזרחיה'.

3. ציונות דתית בלי מקף - לפי המחבר, זוהי:

ציונות שמניעה ושורשיה אינם דתיים (במובן שיובהר להלן) אשר יחד עמה (באופן כמעט 'שכונני') מופיעה דתיות, אינה רחוקה כל כך מן הדתיות המודרנית (הציונית-דתית), אולם נעדר ממנה הממד הלאומי.

משמעה:

אזרחות לויאלית ומעורבות במדינה, ללא אספירציות של ייחוד המדינה כאורגן, ובהחלט כן עם אספירציות לייחוד אזרחי המדינה ככל שניתן, באמצעים של הסברה והשפעה, ולא של כפייה.

אם כך, המדובר לכל היותר בציונות רגילה, "חילונית", כי אין הדתיות מוסיפה כהוא זה לציונות ואין הציונות מוסיפה כהוא זה לדתיות. אז לשם מה לקרוא לזה "ציונות דתית"? דרך אגב, פרופ' ל. "המאוחר", שאימץ לעצמו תפיסה ברוח הצעת המחבר (אך לא זהה לה), לא שייך את עצמו לציונות הדתית אלא זיהה את עצמו רק כציוני שהוא גם דתי (ולחיפך).

אך למעשה, אין המדובר אפילו בציונות. אי-אפשר להגדיר ציונות רק כ"אזרחות לויאלית ומעורבות במדינה, ללא אספירציות של ייחוד המדינה כאורגן", לפחות במובן הלאומי. הגדרת המחבר לציונות מתאימה לפטריוטיות, היכולה להתאים לכל מדינה, אך לא לציונות המיוחדת למדינת ישראל ולארץ ישראל. כמו כן, אם כל המשמעות הדתית שניתן לייחס למדינת ישראל היא "הישרדות של יהודים", אולי עדיף, מבחינה דתית, להיות פטריוטים בארצות הברית, שם נהרגים הרבה פחות יהודים בגלל יהדותם. **הרב מיכאל אברהם מציע אפוא להשמיט לא רק את המקף אלא גם את המילה "ציונות"**. למעשה, אין בויתור המעשי של המחבר על הציונות כדי להפתיע, כי מי שתומך במדינת כל אזרחיה איננו יכול, מעצם ההגדרה, להיות ציוני. מהנאמר עד כה נובע, לדעתי, שמה שמציע הרב מיכאל אברהם הולם הרבה יותר את ההגדרה של אורתודוקסיה ישראלית-פטריוטית מאשר ל"ציונות דתית בלי מקף".

ב. הערכת המציאות

מספרים על פילוסוף שהכין את עצמו לקראת הלידה הראשונה של אשתו. כיצד? לחדר הלידה הוא לקח ערימה של ספרי פילוסופיה ועיין בהם כדי להתכונן לאירוע המרגש. הקורא מבין בעצמו עד כמה הועילה לו הכנה זו.

הרב מיכאל אברהם אמון על כלי חשיבה פילוסופיים, וספרו 'שתי עגלות וכדור פורח', כמו מאמריו שכבר פורסמו וספריו שעליהם הוא שוקד, מעידים על כך היטב. אולם חוששני שגם לרב אברהם, כמו לאחרים האמונים על החשיבה הפילוסופית, ישנו קושי להעריך מציאות (ולהתכונן ללידה...). הרי כבר עמדנו בראש הפרק הקודם, סעי' 2, על הטעות העובדתית והרעיונית בהערכת המציאות של מדינת ישראל כימדינת כל אזרחיה. אם כך, מאין לנו שזאת הערכת המציאות המוטעית היחידה של המחבר?

שאלה זאת לא נועדה חס ושלום לקנטר או להטיל פגם ברב מיכאל אברהם, שאת חיבוריו אני מעריך (איני מכיר אותו אישית), אלא להעלות את השאלה: מאין יכול המחבר - או כל אדם אחר - להיות בטוח שהוא זה הרואה נכוחה את המציאות? האם הוא ערך ראיונות עומק עם כל החברה היהודית בישראל? האם הוא בטוח שהצליח לנתק את הערכת המציאות שלו מזו המשתקפת באמצעי התקשורת ובחוגים האקדמיים, שלפחות בחלק מהמקרים עיוותו מציאות? וגם אם נניח שהוא אכן מעריך נכון את המציאות, מניין לו שהוא מנתח נכון את האפשרויות להתמודד עם המציאות (ומניין היומרה של אחרים להחליט שהם "ציונות דתית ריאליסטית" ואילו אחרים לא)?

שאלה זו מתחדדת אם נזכור שהערכת מציאות תלויה גם בהשקפת עולם, כמו שתוצאת ניסוי עלולה להיות מושפעת מהדרך שבה נערך הניסוי, והדוגמאות לכך רבות מספור.

המחבר ביקש להציע דרך שלישית לשתי הדרכים (שתי העגלות) העומדות כעת, לפי ניתוחו, בפני היהודי הדתי. לשם כך הוא מבקש להשקיף על המציאות מנקודת מבט גבוהה (מיכדור פורח). חוששני שיכדור פורח זה חייב לעלות עוד יותר גבוה אם ברצונו להבטיח שהוא באמת מעריך נכון את המציאות, גובה שספק אם כדור פורח יכול להגיע אליו ועדיין לשאת עליו אדם חי. וכמובן,

אין המחבר יכול להתנחם בכך שגם אחרים לא השכילו, לדעתו, להעריך נכון את המציאות.

ג. ציונות דתית ללא מקף ותרומתה להתמודדות עם המשבר

טרם אדון בכך, אינני יכול להימנע מלהעיר שיש משהו מוזר ומביך בכך שאדם רציני מציע לאחרים דרך שהוא, כפי הנראה, איננו מאמין בה. אם יש למחבר השקפות "אשר נוטות לאנרכיזם באופן כללי" (אנרכיזם שיש לו יסודות יהודיים מסוימים, כמו אצל האברבנאל), לא לגמרי ברור כיצד הוא מציע לאחרים דרך לא אנרכיסטית. אולי הדברים יתבררו יותר כשהמחבר יפרסם את משנתו בנושא. בכל מקרה, נדמה לי שהמחבר לא הצליח במשימתו "שלא להכניס לנאמר כאן את השקפתי אשר נוטות לאנרכיזם באופן כללי". השקפות אלה באות לידי ביטוי, לדעתי, בגישתו הכללית למוסד המדינה ולמוסדות מדינה שונים כמו הנשיאות, ובהצעתו לידרך שלישית: מדוע יכולה, לדעת הרב מיכאל אברהם, הציונות הדתית ללא מקף להתמודד בהצלחה עם המשבר האופף כעת את הציונות הדתית? מתוך דבריו עולה שהסיבות לכך הן:

1. היא הולמת את המציאות של 'מדינת כל אזרחיה'.
2. היא מנמיכה/מבטלת את הציפיות הדתיות מהמדינה, וממילא את האכזבות ממנה בתחום זה.
3. היא מאפשרת להקטין את המתח בין דתיים לחילוניים על ידי הפרדת הדת מהמדינה. אז, סבור המחבר, ניתן יהיה להגביר את ההשפעה הדתית על היהודים החילוניים. והרי, לפי המחבר, "מה שחשוב הוא היהודים ולא מדינת היהודים".

לעיל כבר התייחסתי לקביעה השגויה שישראל היא 'מדינת כל אזרחיה'. כעת אתייחס לשתיה הנקודות האחרות.

הנמכת רף הציפיות היא אכן דרך אפשרית להתמודד עם משבר הנובע מציפיות גבוהות. אך אז ניתן לשאול: האם זו דרך ראויה? לפי הבנתי את דברי הרב מיכאל אברהם, הוא לא יהיה מוכן לאמץ דרך זאת ביחס ל"עיקרי אמונה ערכיים", וספק בעיניי אם יהיה מוכן לאמץ אותה באופן עקבי בחיי היומיום, במיוחד בתחום החינוך. לכן, גם אם ניתן להשתמש בדרך זאת, צריך לשקול היטב את הצורך באימוצה; ואם כבר מחליטים לאמץ אותה, צריך לשקול עד כמה להוריד את הרף.

מה שהרב מיכאל אברהם מציע איננו להוריד את רף הציפיות אלא פשוט לבטלו. אלא שביטול הרף כרוך במחיר כבד: ביטול החזון, ולפי הבנתי, הרב איננו מציע חזון חלופי, וודאי לא חזון היכול לאתגר בני נוער.

אז אולי עדיף להסתפק בהנמכת הרף ולא בביטולו ובכך להשאיר איזה שהוא חזון? למעשה, חלק מהכותבים בגיליון הקודם של 'צהרי' הלכו בדרך שזאת משמעותה. ואם הרב לא היה מתייחס לציונות הדתית כעשויה ממשקשה אחת, הוא היה מגלה בתוכה גישות אחרות היכולות להיענות לצרכים של הדור כפי שהוא רואה אותם, כי מראש הן קבעו רף שונה מההשקפה הציונית-דתית שכנגדה יוצא המחבר. למשל, גישת הרב גורן, בפרק האחרון של ספרו "תורת המדינה", היא שמדינת ישראל כבר איננה גלות, אך עדיין לא חלק מהגאולה. או גישתו הציונית-דתית של הרב סולובייצ'יק שאין בה מטען משיחי¹. ציונות דתית ללא מקף איננה דרך

1. הערת המערכת: ראה מאמרו של חיים נבון בגיליון זה.

שלישית, היא דרך רביעית, או חמישית, או שישית בלבד. אפשר שהרב מיכאל אברהם איננו נוטה לדרכים אחרות בציונות הדתית מכיוון שדרכים אלה אינן דוגלות בהפרדת הדת מהמדינה כפי שהוא מציע. אלא שהפרדת הדת מהמדינה היא מקסם שווא (=דבר לא מציאותי...), בוודאי במציאות הישראלית. היא מקסם שווא בראש ובראשונה כי רוב הציבור היהודי, כולל החילוני והמסורתי, איננו מוכן להפרדה מוחלטת בין דת למדינה; וזאת מהטעם שרוב מכריע של הציבור היהודי מעוניין במדינת לאום יהודית, והלאומיות היהודית - לשיטת הרוב - כוללת מרכיב דתי כלשהו (מטעם דומה אין הפרדת דת מהמדינה ברוב גדול של המדינות הדמוקרטיות!). בהקשר זה אזכיר שהוועד האולימפי הישראלי מנע מזוג שייטים להשתתף בשויטים שנערכו בשבת באולימפיאדת 1988, גם כשהיה ברור לכול שבכך נפגע אנושות הסיכוי הסביר למדליה אולימפית ראשונה. כן אזכיר שגם מפלגת שינוי איננה דורשת הפרדה מוחלטת בין דת למדינה: עובדה, היא מוכנה להמשך קיומם של בתי ספר ממלכתיים-דתיים ואיננה דורשת את שינוי הדגל שיש בו סממן דתי מובהק - הטלית. הפרדת דת מהמדינה היא מקסם שווא גם מכיוון שהיא איננה אפשרית והיא אינה קיימת בצורה מוחלטת אפילו בארצות הברית. די להזכיר שנשיאי ארצות הברית מתחילים את כהונתם בשבועה על התנ"ך, ש"חג המולד" הוא חג לאומי, ואם זה לא מספיק, כדאי לעיין פעם במה שכתוב על שטרות הכסף של ארצות הברית.

הרוב המוחלט של המדינות הדמוקרטיות כבר הבין שלא ניתן להפריד דת מהמדינה, כמו שלא ניתן להפריד תרבות מהמדינה (ולפי ההשקפה החילונית הדת היא חלק מהתרבות). לכן במדינות אלה נהוגים דגמים אחרים של יחסים בין דת למדינה כמו דגם הדת הרשמית, דגם הדת הנתמכת ודגם הדתות המוכרות (בישראל ישנם היבטים שונים של דגמים אלה). למעשה, הוויכוח בישראל הוא בשאלה את איזה מהדגמים האלה צריך לאמץ ולא האם צריך להפריד דת מהמדינה כדרישת מיעוט מבוטל. בוויכוח זה ישנו מקום לדעות שונות בציונות הדתית, עם קשר מוגבל להשקפה ציונית-דתית מסוימת. למעשה, אם הרב מתכוון ל"הגדרה אוטונומית של היהדות במכלול הישראלי", הרי שאף הוא מבקש לאמץ בצורה זו אחרת את אחד הדגמים המצוינים לעיל, ולא את הפרדת הדת מהמדינה.

אך גם אילו ניתן היה להפריד בישראל את הדת מהמדינה, הרי שההפרדה בישראל לא תהיה דומה לזו בארצות הברית - שבה ההפרדה נוצרה כדי לסייע לדת והיא אכן מאפשרת את חיזוק הדת - אלא דווקא להפרדה בצרפת, שבה היא נועדה להחליש את הדת והיא אכן מצליחה להשיג מטרה זו.

מה שכן, הדרישה להפרדת דת מהמדינה משתלבת היטב עם הדרישה למדינת כל אזרחיה, שהיא הרע במיעוטו מבחינת האנרכיסטים. זה כנראה הנימוק העומד מאחורי הציפייה להפרדת דת המדינה.

ד. מסקנות

כמו במקרים רבים אחרים, מתברר שקל יותר לאתר קשיים בהשקפות עולם של אחרים מאשר להציע חלופות שיוכלו להתמודד בהצלחה עם קשיים אלה ועם קשיים אחרים היכולים לנבוע מהשקפת העולם המוצעת.

למעשה, ההצעה של הרב מיכאל אברהם בנויה על מערכת מושגים בעייתית, על הערכת מציאות מסופקת (גם לאור המחקר המדעי), ועל אי-הכרה מספקת עם ההגות המדינית ועם המציאות

המשטרית הרווחת במדינות הדמוקרטיות בעולם, בין היתר בנושאי דת ומדינה. ואפשר, שמעל לכול היא איננה מצליחה להשתחרר מהתשתית הרעיונית האנרכיסטית שהמחבר הצהיר עליה. במצב זה, דומה שאין בהצעתו כדי לשכנע, במיוחד כשהיא איננה מתמודדת עם זרמים מסוימים בציונות הדתית ובעיקר עם התפיסה הציונית-דתית מבית מדרשו של הרב סולובייצ'יק. כמו כן, קשה לראות איזה חזון יכולה הצעתו להציב בפני אנשי הציונות הדתית בכלל ובפני בני הנוער שלה בפרט.

עם זאת, ישנה חשיבות בפיתוח התזה של הרב מיכאל אברהם - ואני מקווה שהוא אכן יפתח אותה בקרוב - לא רק לאלה המחפשים דרכים חדשות להתמודדות עם המשבר בציונות הדתית, אלא גם לאלה המסתייגים מהכיוון שבו הוא מבקש להצעיד אותנו, בכך שהוא מאלץ אותם לחשוב שוב ולהבהיר את עמדתם מול השאלות המתעוררות. זאת, מעבר לעצם הצורך של הציונות הדתית לפתח מרחב דיון ציבורי רחב ככל הניתן כדי שהיא תוכל להכיל ציבור גדול יותר, מה שעשוי גם לתרום לחיזוק כוחה והשפעתה בכלל הציבור ובחיי המדינה.

בכך אני מצטרף לאלה המבקשים יותר פתיחות וסובלנות בתוך הציונות-הדתית, בראש ובראשונה במסגרות החינוך הדתי. כצעד ראשון, מן הראוי להציג בצורה מסודרת את הזרמים השונים בציונות הדתית, כשכל מוסד מתווה, כמובן, קו עיקרי מבחינתו ומתמודד באופן מכובד עם הזרמים האחרים.

